

تأثیر تحول نظام آموزش بر هویت معماری مدارس دوره قاجار و پهلوی (۱۲۵۵-۱۳۲۰)

* مریم سادات رضوی پور

E-mail: razavipour_ms@yahoo.com

** محمد مهدی ذاکری

E-mail: sajjad_zakeri@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۹/۲۰

چکیده

با مطالعه‌ی تاریخ و نگاهی به تحولات معماری در طی زمان شاهد تغییرات ظاهری و نیز بعضاً ساختاری در شکل‌گیری بناهای مختلف هستیم. این تغییرات ناشی از بسیاری عوامل نظیر تحولات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، شیوه‌ی زندگی مردمان و حتی نحوه‌ی تفکر حاکمان بوده است. گاهی این تغییرات تأثیر مستقیم بر هویت معماری بناها گذاشته؛ آنچنان‌که با مطالعه‌ی تاریخ ساخت مدارس نیز این مطلب را قابل تعمیم می‌یابیم. در دوره قاجار و پهلوی شاهد تغییرات کالبدی در ساختمان بناهای آموزشی هستیم که یکی از مهم‌ترین عوامل آن تغییر در نظام آموزشی است، هدف از این نوشتار نیز بررسی تأثیر دگرگون شدن نظام آموزشی بر تغییر هویت معماری مدارس است. به دلیل گستردگی ساخت مدارس و گذراندن بخش زیادی از دوران کودکی و نوجوانی هر فرد در آن، بحث وجود هویت و احیای اصول معماری ایرانی در آن اهمیت ویژه‌ای می‌یابد و از سویی دیگر آگاهی نسبت به عامل این تغییرات ما را در بازشناخت تاریخ یاری خواهد کرد. بدین منظور پس از بررسی وضعیت اجتماعی و تحولات نظام آموزشی، مدارس ساخته شده در این دو دوره طبقه‌بندی شد و سپس شاخص‌های هویتی مدارس اصیل ایرانی استخراج و از مقایسه با مدارس ساخته شده در این دوران میزان هویت‌مندی آنها ارزیابی شد. نتایج حاکی از کم‌رنگ شدن هویت ایرانی اسلامی مدارس پس از تحول نظام آموزشی در دوره پهلوی است. رویکرد مقاله توصیفی - تحلیلی و نوع پژوهش کیفی و روش جمع‌آوری اطلاعات اسنادی است.

کلید واژه‌ها: نظام آموزشی، دوره قاجار، دوره پهلوی اول، هویت ایرانی اسلامی معماری، مدرسه.

* دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد، عضو هیئت علمی دانشگاه تهران غرب،

نویسنده‌ی مسؤل

** دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز

مقدمه و طرح مسأله

هنر اصولاً بازتاب هویت‌ها و نوع جهان‌بینی یک تمدن است و معماری ایران با سابقه‌ی درخشان و پیشینه‌ی هزار ساله‌ی خود همواره آینه‌دار ویژگی‌های ملی، مذهبی، فرهنگی و شیوه‌ی زیست مردم این سرزمین بوده است؛ به نحوی که با بازخوانی وجوه آن می‌توان به شناخت ویژگی‌های تمدن ایران در اعصار مختلف رسید. معماری ایران که قبل و پس از اسلام به معیارهای والایی دست یافته بود به تدریج با شکل‌گیری مدرنیسم در جهان و رسوخ معماری مدرن به بدنه‌های آن در حفظ ویژگی‌های اصیل خود با مشکل مواجه شده و رفته‌رفته ابعاد هویتی آن کم‌رنگ گشته است. در هر دوره از تاریخ ایران از سامانیان و پیش از ورود اسلام به ایران گرفته تا دوره‌ی قاجار و پهلوی گوناگونی مدارس را شاهد هستیم. مکتب‌خانه، مسجد مدرسه، مدرسه نظامی و غیره هر یک نامی است که به گونه‌ای خاص از مدرسه با کالبد و شیوه‌ی آموزشی منحصر به فرد اطلاق می‌شود، اما مجموعاً هنگامی که سخن از مدرسه‌ی اصیل ایرانی به میان می‌آید، اغلب مسجد مدرسه‌ها با پلان درون‌گرا که در گرداگرد خود با حجره‌ها و پستوها احاطه شده بودند به ذهن متبادر می‌شود، اما این چهره به‌عنوان بنایی که شرایط اجتماعی فرهنگی یک جامعه را به تصویر می‌کشد، نیز، از این جریان مدرنیته به دور نمانده و دستخوش تغییرات بسیاری گشته است.

عوامل بسیاری چون اقلیم، شرایط اجتماعی سیاسی، فرهنگ، توانایی‌های ساخت و غیره بر شکل‌گیری کالبد مدارس مؤثرند و بر همه‌ی اینها شیوه‌های آموزش یا به‌طور کلی نظام آموزشی حاکم را نیز باید اضافه کرد.

علاوه بر اینها تغییرات نظام آموزشی، محتوای آموزش و مخاطب آن از جمله مواردی است که تأثیر قابل توجهی بر شکل‌گیری کالبد مدارس در هر دوره داشته است. از آنجا که یکی از جلوه‌گاه‌های مهم هویت در هر کشور معماری آن به شمار می‌رود، با مد نظر داشتن تأثیر تحول نظام آموزشی بر تغییرات کالبدی مدارس ابعاد هویتی آن مورد سؤال قرار می‌گیرد. آیا تحول نظام آموزشی در ایران در دوره‌ی قاجار و پهلوی باعث از بین رفتن هویت معماری مدارس شده است؟ و یا تغییرات نظام آموزش و شیوه‌ی تدریس به مرور کالبد مدارس قدیمی را با خود همراه کرد؟ پاسخ این سؤال مبین تأثیر شرایط اجتماعی فرهنگی یک جامعه بر شکل‌دهی پیکره‌ی بناها و هویت معماری آنها خواهد بود.

پرسش‌ها

- ۱- مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری معماری مدارس از دوره قاجار تا پهلوی اول کدامند؟
- ۲- تأثیر تحول نظام آموزشی بر تغییرات هویتی معماری مدارس چگونه است؟

فرضیه‌ها

فرضیه اول: وضعیت آموزشی و تحولات آن مهم‌ترین عاملی است که بر شکل‌گیری معماری مدارس دوره قاجار و پهلوی اول اثرگذار بوده است.

فرضیه دوم: تغییر شیوه‌های آموزشی و نیز مدرنیزاسیون باعث کم‌رنگ شدن نشانه‌های هویتی در معماری مدارس در طول این دو دوره شده است.

روش‌شناسی و چارچوب نظری

رویکرد مقاله توصیفی - تحلیلی و نوع پژوهش کیفی و روش جمع‌آوری اطلاعات اسنادی است.

ادبیات تحقیق

درخصوص چگونگی شکل‌گیری مدارس و تحولات اجتماعی و سیاسی که باعث آن شده سخن بسیار گفته شده است. رساله‌ی دکتری مزین دهباشی شریف نیز در مورد عوامل مؤثر بر طرح بناهای آموزشی نوین دوره پهلوی اول است. در کتاب‌های تاریخ معماری معاصر نیز توصیف بسیاری از این بناها چه در دوره قاجار و پهلوی آورده شده‌اند. در سال ۱۳۷۶ علیرضا سمیع‌آذر در تحقیقی تاریخ تحولات مدارس ایران را مورد بررسی قرار داده است. اما پژوهشی که به‌طور خاص تغییرات هویتی در کالبد معماری مدارس این دو دوره را مورد بررسی قرار دهد، مشاهده نشد.

مبانی نظری

تعریف هویت

مفهوم هویت به‌عنوان عام و کلی آن با بسیاری از حوزه‌های علوم ارتباط می‌یابد. این مفهوم که در ارتباط با فرهنگ، اجتماع، هنر، معماری، شهرسازی و بسیاری حوزه‌های دیگر قرار می‌گیرد به‌عنوان یکی از دغدغه‌های مهم بشری پس از روند جهانی شدن بیش از قبل مورد توجه قرار گرفته است.

هویت بیانگر ویژگی‌های هر فرد یا پدیده‌ای است (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۰) این امر باعث ایجاد تشابه در یک فرد، قوم یا ملتی و در مقابل باعث تمایز بین افراد و گروه‌ها می‌شود (اکبری، ۱۳۸۷: ۲۲۰) مفهوم هویت از دیدگاه معماری و شهرسازی غالباً در دو بخش مکمل یکدیگر مطرح می‌شوند. اول ایجاد خاطره و تداعی در شخص و دوم تمایز و استقلال از شخص. بنابراین تشخیص هویت فرآیندی قیاسی بین عینیتی

موجود با داده‌هایی از آن در ذهن است (پاکزاد، ۱۳۷۵: ۸۶). لذا هویت عامل شناسایی فرد از افراد، شی از اشیاء و گروه از گروه‌ها به حساب می‌آید.

مشاهده طبیعت و موجودات آن نشان می‌دهد که همه چیز هر لحظه نو شده و متحول می‌شود، بدون آن‌که ماهیت خود را از دست بدهد (رحیم‌زاده، ۱۳۷۹: ۲۶۱) با توجه به تمامی موارد مذکور هویت در معماری به معنای تغییرات کالبدی در طول زمان است، اما به شرطی که شباهت با خود را از دست نداده و مشابه غیر نشود. این به معنای حفظ اصول و معیارهای والایی است که طی زمان معماری این سرزمین را شکل داده است. بدین ترتیب می‌توان از طریق مقایسه با خود و تمایز با غیر به درک تغییرات هویتی معماری دست یافت. در بین دیدگاه‌های مختلف پیرامون برداشت و بازتاب معماری سنتی ایرانی در آثار معماری که امروزه طراحی و ساخته می‌شوند سه دسته رویکرد کلی قابل ارزیابی است. دسته اول (شاخصه‌های فرمی) به برداشت صریح و مستقیم از معماری گذشته معتقدند. سلطان‌زاده این مورد را کاربرد برخی فرم‌ها، ترکیب‌ها، عناصر یا تزئینات سنتی به صورتی کمابیش مستقیم به نحوی که نه تنها برای معماران بلکه برای مردم غیر متخصص نیز قابل شناسایی و درک باشد، می‌داند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۵: ۵۶). دسته دوم (شاخصه‌های الگویی) شامل این دیدگاه است که در نگاه به معماری سنتی باید برداشتی غیر صریح داشت. در این حالت، در بسیاری از موارد از الگوها، چارچوب‌ها و عناصر معماری ایرانی بهره گرفته می‌شود اما به شکلی نوین (سلطان‌زاده، ۱۳۵۸: ۵۶). دسته سوم (شاخصه‌های مفهومی) نگاهی مفهومی به معماری سنتی دارند، به این منظور که انعکاسی از مفاهیم اصیل به کار رفته در معماری سنتی باید در معماری معاصر در نظر گرفته شود. «مفهوم نه تنها در معماری امروز ما، بلکه در معماری دنیا تا ابد قابل تداوم و تکرار است» (میرمیران، ۱۳۷۵: ۳۰). با توجه به توضیحات مذکور، خلاصه‌ی رویکردها در جدول ذیل آمده است.

شاخصه‌های معماری ایرانی - اسلامی	ویژگی‌ها	مصادیق
شاخصه‌های فرمی	ویژگی‌های شکلی و صوری بناهای ایرانی (سازه‌ای، ساختاری یا تزئینی)	استفاده از انواع طاق، قوس و گنبد و...
شاخصه‌های الگویی	استنباط تجریدی از یک واقعیت معماری	الگوهای مختلف چهارتایی، الگوی چلیپایی و...
شاخصه‌های مفهومی	تداوم و تکرار مفاهیم مستقل از فرم یا الگویی خاص	مقیاس انسانی، درون و برون، بینش نمادین و...

جدول ۱: شاخصه‌های بهره‌گیری از معماری ایرانی - اسلامی منبع: نگارنده

برای سنجش میزان هویت‌مندی مدارس در هر برهه از زمان مورد نظر می‌توان به سنجش میزان بهره‌گیری از شاخص‌های معماری ایرانی در مدارس از طریق بررسی عناصر فضایی موجود در مدرسه الگوی پلان مصالح سازه تزئینات و الگوها و مفاهیم به کار رفته در مدارس و شباهت آنها با مدارس سنتی پرداخت.

وضعیت هنر و معماری در دوره قاجار

برای دریافت چگونگی وضعیت هنر در یک برهه از زمان شناخت شرایط تاریخی و اجتماعی آن دوره ضروری است. در دوره قاجار شرایط نابسامان سیاسی و اجتماعی کشور (دخالت دولت‌های بیگانه نظیر انگلستان، فرانسه و روسیه)، مشروطیت و تغییر دیدگاه‌ها، سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ و آغاز هر چه بیشتر روابط خود با اروپا (در بسیاری از حیطه‌ها، از جمله تکنولوژی نظامی، صنعت چاپ، معماری و هنر) باعث غرب‌گرایی در بسیاری از حوزه‌ها و من جمله معماری شد که حاصل آن شکل‌گیری التقاط یا ظهور اشکال دو رگه بود. در دوره‌های مختلف این دوره شرایط با هم متفاوت است گاهی شاهد تلفیق معماری سنتی ایران و نئو کلاسیک غربی هستیم و گاه شاهد تقلید کامل از آن. استفاده از قوس‌های رومی، ستون‌ها و سر ستون‌های یونانی، استفاده از خطوط هندسی یونان و روم باستان، واقع‌گرایی در تصاویر انسان، حیوان و گیاه، بام شیبدار و سنتوری، کلاه فرنگی، مجسمه‌وار بودن طرح‌ها همه از ویژگی‌های معماری قاجار است (قبادیان، ۱۳۸۳: ۲۳۸). درخصوص فضاها خلأیت‌های فضایی، تنوع، شفافیت و سبکی را شاهد هستیم و در تناسبات و شکل‌ها و تزئینات افول نسبت به دوره‌های قبل (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۷۵). بنابراین همان‌طور که صارمی می‌گوید «در دوره قاجار نفوذ مستقیم معماری غرب را داریم که فقط درظواهر و جزئیات معماری ایران مؤثر است» (صارمی، ۱۳۶۷). در رابطه با معماری گذشته ایران، جریان سنتی آن تا دوره قاجار حفظ شده بود. تا این زمان در رابطه با اهمیت هویت هیچ‌گونه بحث جدی صورت نپذیرفته بود، بعد از این دوره و با وارد شدن مدرنیزاسیون غرب به کشور معنا و هویت معماری گذشته ایران مورد سؤال قرار گرفت (احمدی، ۱۳۸۵: ۲۵).

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مدارس در دوره قاجار

در دوره‌ی قاجار شاهان قاجار بنا به وضعیت نابسامان داخلی و نیز عدم وجود انگیزه برای پیشرفت و آبادانی کشور اقدام به ایجاد تغییرکلی در زمینه آموزش و پرورش نکرده و تحولی چشم‌گیر را موجب نشدند.

به‌طور کلی به لحاظ جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی در نهاد آموزشی جامعه به واسطه‌ی تغییر در دو عنصر یاد دهنده و یاد گیرنده و نیز تغییر در قشر بندی سازنده نهاد آموزش صورت می‌گیرد. تغییر در قشر سازنده آموزش در ایران به معنای تغییر تأسیس کنندگان مدارس ایرانی، تحصیل کنندگان این نوع مدارس و نیز تغییر در محتوای آموزشی مدارس نسبت به قبل است که با بررسی دوره قاجار و با در نظر گرفتن این فاکتورها می‌توان درک بهتری از چرایی تغییرات مدارس در این دوره پیدا کرد (www.drmkkm.blogfa.com)

با مد نظر قرار دادن کارکرد اجتماعی و ویژگی‌های جامعه‌شناختی و شرایط اجتماعی و سیاسی کشور که بر مدارس اثرگذارند می‌توان مدارس ایران را در دوره قاجار به چهار طبقه‌ی اجتماعی تقسیم کرد:

۱- مدارس سنتی (با کارکرد سنتی) ۲- مدارس ساخت غربی‌ها ۳- مدارس دولتی و نظامی ۴- مدارس نوین

با شرح چگونگی شکل‌گیری این مدارس و تأثیر عوامل سیاسی اجتماعی در بروز آنها و نیز ویژگی‌های معماری‌شان می‌توان به میزان بهره‌گیری هر کدام از این مدارس از شاخص‌های هویتی دست یافت.

مدارس سنتی (مسجد مدرسه)

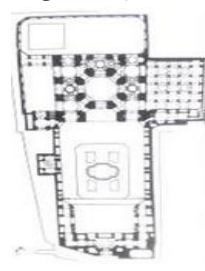
پس از اسلام تفکیک مکان عبادت و تدریس در شبستان‌های مساجد از همدیگر و انتقال یکی از آن به مکان‌های همجوار مسجد، به نام مدرسه باعث به وجود آمدن مسجد مدرسه‌ها شد که در حقیقت مکانی ضمیمه شده به مسجد به مثابه نهاد دینی جهت آموزش دروس مرتبط با احکام و شریعت بود که محتوای آموزشی متنوع‌تر و متفاوتی نسبت به آنچه در «مدارس قدیم» یا «مکتب خانه‌ها» ارائه می‌شد، داشت. ترکیب کلی مدارس در دوره‌ی سلجوقی نیز نه چندان متفاوت با الگوی مساجد و کاروانسراهای آن عبارت بود از یک حیاط داخلی که بر وجهه درون‌گرای بنا تأکید ورزیده و توسط حجره‌هایی با پوشش قوس دار احاطه می‌شدند (سمیع‌آذر، ۱۳۷۶: ۲۴۲). در دوره صفوی نیز مدارس به‌عنوان مدارس کلاسیک ایران که اوج تکامل و زیبایی معماری را در خود متبلور ساختند، شناخته می‌شوند. ترکیب فضاها در این مدارس کماکان تابع الگوی چهار ایوانی بود که با پیشرفت‌هایی در سازمان‌دهی بخش‌های پلان و هم‌چنین تکامل نسبی برخی از اجزای بنا همراه شد (همان، ۱۳۷۶: ۲۴۳).

تقریباً از اوایل دوره قاجار تا اواسط این دوره شاهان قاجار عموماً به بسط و گسترش حرمسراهای خود پرداخته اندیشه پیشرفت را در سر نمی‌پروراندند؛ لذا جامعه به لحاظ اجتماعی در ساختار کاملاً سنتی خود به سر می‌برد. مدارس نیز به تبع شرایط اجتماعی کارکرد سنتی خود را حفظ کرده بودند؛ از نمونه‌ی این مدارس می‌توان به مدرسه سلطانی تهران (ساخت فتحعلی شاه برای آموزش طلاب) و مدرسه خان مروی تهران اشاره کرد.

مسجد مدرسه معیرالممالک: از بناهای عهد ناصری در محله‌ی قدیمی سنگلج تهران که توسط دوستعلی خان نظام‌الدوله‌ی معیرالممالک در سال ۱۲۹۰ هـ ق احداث شده است (بدری، ۱۳۸۹).

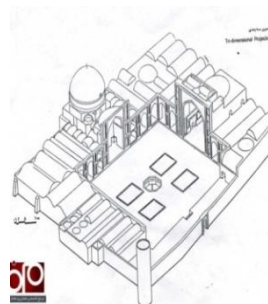
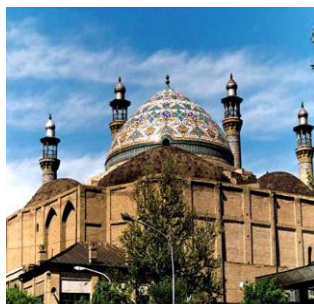
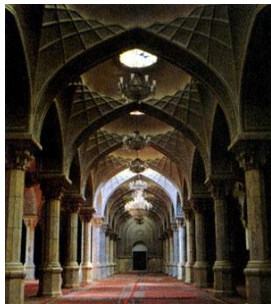

تصویر شماره ۱- ماخذ: بدری، ۱۳۸۹ تصویر شماره ۲- ماخذ: همان تصویر شماره ۳- ماخذ: همان
مسجد مدرسه آقا بزرگ کاشان: ساخت مدرسه به دستور محمد شاه قاجار در نیمه قرن ۱۳ هجری همزمان با سلطنت وی آغاز و در ۱۲۶۸ قمری به پایان می‌رسد. صحن دو طبقه که در طبقه بالا شامل حیاط بیرونی و در قسمت پایین گودال باغچه است معماری آن را از سایر مدارس متمایز می‌کند (موسوی، ۱۳۹۱: ۶۳).

تصویر شماره ۴ ماخذ: موسوی ۱۳۹۱ تصویر شماره ۵- تزئینات ماخذ: همان تصویر شماره ۶- پلان ماخذ: همان
مسجد مدرسه سپهسالار: مسجد و مدرسه‌ی سپهسالار در ضلع جنوب شرقی میدان بهارستان واقع شده است. طرح بنای این مجموعه را در سال ۱۲۵۷ شمسی میرزا مهدی

خانشقاقتی و استاد حسن قمی آغاز و در سال ۱۲۶۴ شمسی به پایان رساندند. مناره‌های هشت‌گانه، چهار ایوانه بودن و گشاده بودن و سیالیت گنبد خانه از مهم‌ترین ویژگی‌های این بنا می‌باشد (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۱۱۸ و ۱۱۹).

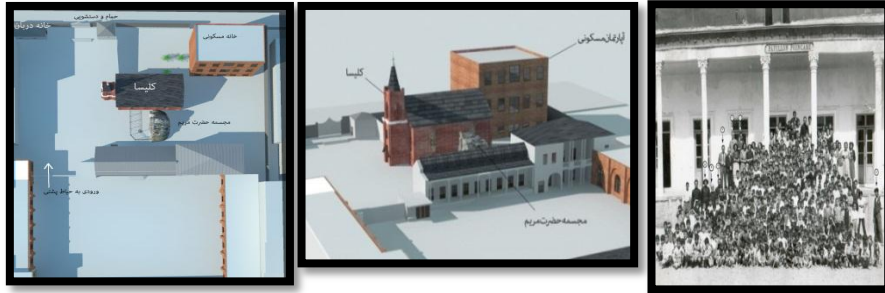
تصویر شماره ۷- ماخذ: www.memarfa.com تصویر شماره ۸- نمای خارجی ماخذ: همان تصویر شماره ۹- ماخذ: همان

مدارس ساخت غربی‌ها

آغاز روابط سیاسی فرهنگی ایران و فرانسه در دوره قاجار (پیامد جنگ ایران و روس) از زمان فتحعلیشاه (۱۱۷۶-۱۲۱۳) آغاز شد. در پی این روابط سه نهاد آموزشی - فرهنگی فرانسه که با اهداف جهانی در پاریس طراحی و بنیانگذاری شده بودند به تدریج برای بسط آموزش‌های مذهبی و تبلیغات دینی در میان جمعیت مسیحیان ایران وارد این کشور شده و بدین شکل اولین نهادهای آموزشی و مدارس غربی در ایران به وجود آمد (سلطانیان، ۱۳۸۹: ۵۷). این نهادها را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد که اولین آنها نهادهای آموزشی لازاریستی بود، میسیونرهای لازاریست از دوره محمد شاه (۱۲۱۴-۱۲۲۸) نهادهای آموزشی خود را در ایران به پا کردند آنها وابسته به کلیسای لازاریست فرانسه و نیز تابع کلیسای رم بودند و هدف اصلی‌شان آموزش‌های مذهبی و تبلیغات دینی در میان جمعیت مسیحیان ایران بود. از نمونه این مدارس می‌توان به مدرسه سن لویی، مدرسه سن ژان دارک، مدرسه دخترانه سن ژوزف در محله ارمنیان دروازه قزوین تهران اشاره کرد. ساخت این مدارس در دوره ناصرالدین شاه ادامه پیدا کرد تا این‌که کارشکنی‌های دولتمردان مبنی بر انقلابی و مذهبی بودن آلیانس سبب اعلام ممنوعیت برپایی مدارس توسط ناصرالدین شاه شد، و بدین ترتیب مدارس لازاریست‌ها با چنان پیشینه‌ی درازی خود الگویی شدند برای ایرانیانی که در پی برپایی مدارس نوین به سبک فرنگ بوده‌اند (سلطانیان، ۱۳۸۹: ۵۹).

مدرسه سن لویی: این بنا در ضلع غربی خیابان فردوسی خیابان لاله‌زار قدیم) در سال ۱۲۴۰ شمسی ساخته شده بود که بخشی از این ساختمان بسیار زیبا و شکیل منزل مسکونی شجاع‌السلطنه از شاهزادگان قاجار بوده است (www.stlouis.ir).

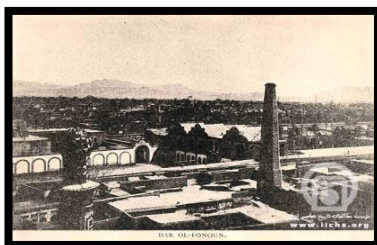

تصویر شماره ۱۰- ماخذ: www.stlouis.ir تصویر شماره ۱۱- سه بعدی بازسازی شده بنا ماخذ: همان تصویر شماره ۱۲: ماخذ همان

مدارس دولتی و نظامی

جنگ با روسیه و حضور اروپاییان در ایران، عباس میرزا ولیعهد و حکمران آذربایجان را ترغیب نمود تا آموزش نظامی پاره‌ای از نیروهایش را به سبک غربی ایجاد کند. بنابراین نخستین گروه از دانشجویان را به خارج اعزام کرد (بانی مسعود، ۱۳۸۳: ۱۱) گسترش ارتباطات فرهنگی با فرانسه، تأسیس چاپخانه سنگی، انتشار نخستین روزنامه فارسی و نیز تقریباً همزمان با گسترش مدرسه لازاریست‌ها در ایران مدارس دسته‌ی سوم در دوره قاجار شکل گرفتند که اولین آنها دارالفنون بود که به همت امیرکبیر در سال ۱۲۳۰ خورشیدی تأسیس شد (یغمایی، ۱۳۷۶: ۱۲۷). و پس از آن نیز مدرسه نظامی، قزاقخانه و علوم سیاسی و غیره تأسیس شدند.

مدرسه دارالفنون: تأسیس آن در سال ۱۲۳۰ خورشیدی نقطه‌ی عطف مهمی در تاریخ آموزشی ایران به حساب می‌آید؛ چرا که نخستین مؤسسه آموزشی به سبک اروپایی است. معمار دارالفنون میرزا مهندس باشی از تحصیل کردگان در انگلستان است که نقشه‌ی بنا را براساس مشاهدات و برداشت‌های ذهنی خود از نقشه‌ی مدرسه‌ی نظام لوویج انگلستان طراحی کرد و توسط محمدتقی‌خان معمار باشی ساخته شد. این بنا سال‌ها بعد به خاطر خرابی و کمبود فضای آموزشی تخریب و بنایی جدید با طرح نیکلای مارکوف ساخته شد (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۱۲۳ و ۱۲۴).

تصویر شماره ۱۴ ماخذ: www.iichs.ir

تصویر شماره ۱۳ - ماخذ: www.iichs.ir

مدرسه نظامی: این مدرسه که برای آموزش‌های نظامی و یادگیری فنون جنگی ساخته شده بود که در دوره پهلوی نیز کارکرد خود را حفظ کرده و کماکان به کار خود ادامه داد.

تصویر شماره ۱۵ - ماخذ: www.iichs.ir   تصویر شماره ۱۶ - ماخذ: www.iichs.ir

مدارس نوین

برخلاف مدارس دسته‌ی اول و دوم که صرفاً به کارکرد آموزش‌های مذهبی و فرهنگی می‌پرداخت، و نیز برخلاف مدارس دسته‌ی سوم که فقط به کارکرد آموزشی کادر دولتی و طبقات دولتی و نظامی و اداری اهتمام می‌ورزید، مدارس جدیدی برای آموزش طبقه‌ی عامه‌ی مردم تهران به وجود آمدند. نخستین مدرسه جدید به دست میرزااحسن‌خان رشدیه در تبریز به سال ۱۲۶۹ خورشیدی تأسیس شد. هدف بنیان‌گذاران این مدارس، ساختن طبقه اجتماعی و اقتصادی جدیدی در ایران به منظور تربیت کادر رهبری اندیشه‌های اصلاحی، به‌ویژه با فاصله گرفتن از پذیرش طبقات اعیان و رجال وابسته بود.

مدرسه رشدیه: میرزااحسن‌خان رشدیه اولین مدرسه نوین ایران را در سال ۱۳۰۵ هجری قمری در تبریز جنب (مسجد شیخ‌الاسلام) تأسیس کرد، بنای قدیمی مدرسه به علت فرسودگی تخریب و به جای آن ساختمان دیگری در دوره پهلوی ساخته شد (مقام، ۱۳۸۸: ۵۰۳).

تصویر ۱۷: تصویری از رشدیه در دوره قاجار تصویر ۱۸: بنای جدید رشدیه دوره پهلوی
ماخذ www.iichs.ir   ماخذ www.dres.ir

مدرسه طبی دولتی: این مدرسه که یکی از شعب دارالفنون محسوب می‌شد، برای آموزش طب سنتی و دروس پزشکی در سال ۱۳۳۷ قمری با ساخت ساختمانی در حیاط دارالفنون دایر شد که شامل ۵ تالار بزرگ بود برای سه دوره مدرسه و دفتر مدرسه و کتابخانه می‌شد. هم‌چنین مدرسه سالن امتحانات و آزمایشگاه فیزیک و شیمی و غیره داشت (قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷: ۵۰۵).

وضعیت هنر و معماری در دوره پهلوی

در این دوره تغییراتی را در معماری به نسبت دوره‌های قبل شاهد هستیم که در همه‌ی حوزه‌ها اتفاق می‌افتد از ساختار پلان گرفته تا تزئینات و غیره از مهم‌ترین آنها می‌توان به برون‌گرایی اشاره کرد که زاییده‌ی تفکر مدرن بود. اهمیت پلکان در بنا، بالاتر قرار گرفتن از سطح زمین، تغییر ساختار پلان از شعاعی به خطی، عظمت بخشی به بنا با تأکید بر پله‌های ورودی، تنوع مصالح و استفاده از سنگ و سیمان و فلز و... توجه به الگوهای معماری باستانی، غرب‌گرایانه و مدرن با نیم‌نگاهی به گذشته در تزئینات، نماهای سنگی و سیمانی با تأکید بر عناصر خطی افقی و عمودی و... از دیگر ویژگی‌های معماری این دوره است (کیانی، ۱۳۸۳: ۲۳۶). در کل معماری این دوره به نسبت دوره‌های پیش بیشتر تحت تأثیر معماری غرب قرار دارد.

عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مدارس در دوره پهلوی

سال‌های ۱۳۰۴-۱۳۲۰ را می‌توان، مهم‌ترین و بحرانی‌ترین سال‌های تاریخ معاصر ایران دانست؛ زیرا در این دوره تلاش گسترده‌ای برای دگرگون ساختن نهادهای فرهنگی و

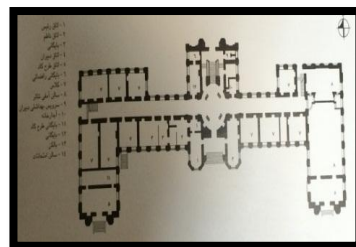
اجتماعی کشور انجام شد. رضا خان که شدیداً در پی مدرن کردن و پیشرفت کشور به سبک غربی بود قانون‌ها و تصویب نامه‌هایی درباره آموزش عمومی و اجباری رایگان ابتدائی و دبیرستان و آموزش عالی و هم‌چنین تأسیس شبکه آموزش غیرمذهبی دولت و حتی آموزشگاه‌ها و دانشکده‌های علوم تربیتی وضع کرد. به سفارش شورای عالی معارف مقرر شد با بررسی نظام آموزش و پرورش کشورهای اروپائی، الگویی برای نظام آموزشی کشور انتخاب شود. سرانجام سیستم آموزشی مدارس فرانسه به‌عنوان الگوی مدارس ایرانی پذیرفته شد (همراز، ۱۳۷۶: ۵۴).

از سویی عامل زمان و مفهوم آن نقش تعیین‌کننده‌ای در نوسازی و ساخت مدارس جدید داشت. سرعت تحولات در گذشته فرصت تطبیق و هماهنگی با نیازهای معماری را ایجاد می‌کرد، اما به خاطر سرعتی که حکومت برای ساخت بناهای جدید و از جمله آن مدارس در نظر داشت معماری مدارس نیز به ناچار مجبور به پذیرش معماری شد که طرحش خروجی ذهن معمار سنتی نبود (کیانی، ۱۳۸۳: ۱۴۷). بدین ترتیب الگوی اصلی و ساختار شکل دهنده فضایی از نمونه‌های موردی مدارس ساخته شده در این دوره می‌توان به مدرسه البرز، مدرسه شاپور (شهید بهشتی) رشت و مدرسه ایران‌شهر یزد اشاره کرد. اما در کنار مدارس نوین کماکان مسجد مدرسه هم ساخته می‌شدند اما به نسبت قبل بسیار کمتر به آن توجه می‌شد و دیگر فقط به‌عنوان حوزه‌ی علمیه و برای تدریس علوم مذهبی شکل می‌گرفت.

مدارس دوره پهلوی

مدرسه البرز

در سال ۱۳۰۳ ساختمان فعلی مدرسه البرز به دست نیکلای مارکوف معمار گرجستانی ساخته شد. حجم کلی ساختمان ترکیبی از چندمکعب مستطیل در ساختاری خطی به ارتفاع دو طبقه است (اعتصام، ۱۳۸۸: ۳۶).

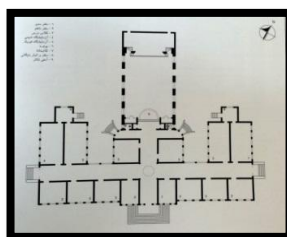

تصویر شماره ۱۹: پلان ماخذ: اعتصام، ص ۳۶ تصویر ۲۰: بنای جدیدرشدیه دوره پهلوی ماخذ: www.danakhbar.com

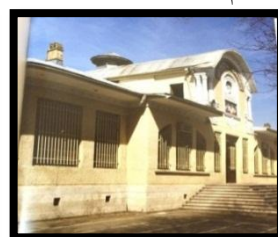
مدرسه شاپور (شهید بهشتی) رشت: این بنا در سال ۱۳۱۳ متشکل از یک ساختمان اصلی و چند ساختمان فرعی ساخته شد، ساختمان‌های فرعی شامل سالن چند منظوره سرویس بهداشتی دانش‌آموزان سرایداری آموزشی نگهداری نمازخانه و غیره است (اعتصام، ۱۳۸۸: ۸۷-۸۹).

تصویر ۲۳: پلان
ماخذ: اعتصام، ص ۹۰

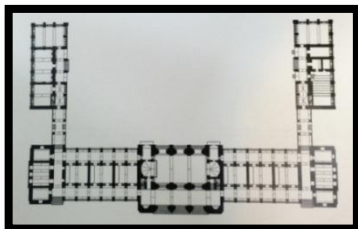

تصویر ۲۲
ماخذ: اعتصام، ص ۹۲

تصویر ۲۱: نمای مدرسه
ماخذ: www.guilanian.ir

مدرسه ایرانشهر یزد: در سال ۱۳۱۵ در شهر یزد پایه‌گذاری و در سال ۱۳۱۷ به بهره‌برداری رسید. مشاور طراحی بنا آندره گدار بوده است. بنای اصلی مدرسه ساختمانی دو طبقه با یک زیرزمین است که در قسمت جنوبی زمینی به وسعت حدود ۲۰۰۰ متر مربع ساخته شده است و در دوره‌های بعدی بخش‌هایی بدان افزوده شده است (اعتصام، ۱۳۸۸: ۱۱۷).

تصویر شماره ۲۵
ماخذ: همان، ص ۱۷۴

تصویر شماره ۲۴
ماخذ: اعتصام، ص ۱۶۹

روند کلی تحولات آموزش و پرورش ایران در دوره قاجار و پهلوی

تاریخ آموزش و پرورش در ایران به‌طور کلی دو نوع تحول را شاهد بوده است اول: تکامل تدریجی، دوم: دگرگونی بنیادی.

تکامل تدریجی در واقع دال بر بهبود عمومی در نظام آموزشی و عناصر آن بوده است و دگرگونی بنیادی مصداق مواردی است که نظام آموزش رایج به کلی متحول

شده و شالوده‌ای جدید بر جای آن می‌نشیند (سمیع‌آذر، ۱۳۷۶: ۲۴۱). همان‌طور که در توضیحات پیشین این نوشتار نیز بدان اشاره شد می‌توان گفت این تکامل ندریجی در دروه قاجار اتفاق افتاد هنگامی که انواع مدارس به مرور شکل گرفتند اما نظام کلی آموزش و هم‌چنین شیوه‌ی کلی ساخت مدارس دگرگون نشد. اما به دلیل شرایط اجتماعی خاص دوره پهلوی و اهمیت ویژه‌ی آموزش برای دولت تغییری بنیادین در نظام آموزشی رقم خورد که از تبعات آن دگرگونی شدید فضای آموزشی نیز بود.

یافته‌های تحقیق

جدول شماره ۱: انواع مدارس قاجار از لحاظ عوامل شکل دهنده (منبع: نگارنده)

انواع مدارس در دوره قاجار	شروع زمان ساخت	کارکرد و	قشر سازنده‌ی مدارس	قشر استفاده کننده و میزان گسترش این نوع مدارس
مسجد مدرسه	قبل از شروع قاجار - ادامه ساخت در این دوره	آموزش مذهبی	دولت و مردم	مردم عادی - طلاب این نوع مدرسه بیش از سایرین گسترش داشته و مورد اقبال مردم بوده است
مدارس ساخت غربی‌ها	از دوره محمد شاه ۱۲۵۵ قمری	آموزش مذهبی - دین مسیحیت - اشاعه زبان و فرهنگ فرانسه	لازاریست‌هایی که برای ساخت این مدارس از فرانسه امریکا و غیره به ایران آمده بودند	تعداد محدودی از مردم عادی و اقلیت‌های مذهبی از این مدارس استفاده می‌کردند و پس از مدتی نیز استفاده از آنها از رونق افتاد
مدارس دولتی و نظامی	با تأسیس دارالفنون از ۱۲۳۰ خورشیدی	آموزش حقوق آموزش فنون جنگی و غیره	دولت به کمک اروپاییان	مخاطب این مدارس اشراف‌زادگان سران دولت فرزند خوانین بودند لذا تعداد اندکی از این مدارس ساخته شد
مدارس نوین	با تأسیس مدرسه رشديه از ۱۳۰۰ قمری	آموزش علوم جدید	روشنفکران، تجار، نخبگان تحصیل کرده	عموم مردم از این مدارس استفاده می‌کردند، اما کارشکنی‌های عده‌ای منجر به تعطیلی این مدرسه شد.

تأثیر تحول نظام آموزش بر هویت معماری مدارس

جدول شماره ۲: بررسی کالبدی انواع مدارس در دوره قاجار (منبع: نگارنده)

مدارس دوره قاجار	نمونه موردی	عناصر فضایی موجود در مدرسه	الگوی پلان	مصالح	سازه	تزئینات
مسجد مدرسه	۱- معیرالممالک ۲- آقا بزرگ کاشان ۳- سپهسالار	شبستان گنبدخانه ایوان حجره پستو مدرس	درونگرا فضاها شکل گرفته پیرامون حیاط مرکزی	آجر خشت گچ کاشی چوب	استفاده از طاق و گنبد برای پوشش دهانه‌ها	کاشیکاری آجرکاری بزدی‌بندی رسمی‌بندی مقرنس کاری و غیره
مدارس ساخت غربی‌ها	۱- مدرسه سن لویی ۲- مدرسه ژان دارک ۳- مدرسه سن ژوزف	کلاس و در مواردی کلیسا، پانسیون، صومعه	در ابتدا گاه‌ها خانه‌ها به این مدارس اختصاص می‌یافت سپس ساختمان‌های برونگرای کوچک	آجر خشت گچ کاشی چوب	استفاده از طاق برای پوشش دهانه‌ها - یا سقف‌های تیر پوش چوبی بام‌های شیب‌دار	گچ‌کاری آجر کاری سرستون‌های یونانی
مدارس دولتی و نظامی	۱- دارالفنون ۲- مدرسه علوم سیاسی ۳- مدرسه‌ی نظامی ۴- مدرسه‌ی قزاقخانه	کلاس آزمایشگاه کتابخانه کارگاه	ساختمان‌ها اغلب برون‌گرا با اتاق‌های متعدد	آجر خشت گچ کاشی چوب فلز	گاه‌ها استفاده از طاق برای پوشش دهانه‌ها - یا سقف‌های تیر پوش چوبی بام‌های شیب‌دار	گچ‌کاری آجر کاری سرستون‌های یونانی
مدارس نوین	۱- مدرسه رشديه ۲- مدرسه طب ۳- دارالمعلمین ۴- دارالمعلمات	کلاس آزمایشگاه کتابخانه کارگاه اتاق مدیر و.....	ساختمان‌های برونگرا با اتاق‌های متعدد	آجر خشت گچ کاشی چوب فلز	استفاده از طاق برای پوشش دهانه‌ها - یا سقف‌های تیر پوش چوبی بام‌ها اغلب شیب‌دار	گچ‌کاری آجر کاری سرستون‌های یونانی

جدول شماره ۳: انواع مدارس در دوره پهلوی و بررسی کالبدی آن (منبع: نگارنده)

مدارس دوره پهلوی	کارکرد	سازنده	استفاده کننده	نمونه موردی	مدارسه موجود در عناصر فضا	الگوی پلان	مصالح	سازه	تزیینات
مسجد مدرسه	مذهبی	پیشتر مردم	طلای	این مدارس اغلب ساخته‌ی دوره قاجار هستند که به کار خود ادامه دادند، مانند مسجد مدرسه سپهسالار، آقابزرگ و غیره	حیاط مرکزی حجره پستو	درونگرا فضاها شکل گرفته پیرامون حیاط مرکزی	آجر خشت گچ کاشی چوب	استفاده از طاق و گنبد برای پوشش دهانه‌ها	کاشیکاری آجرکاری یزدی‌بندی رسمی‌بندی مقرنس کاری و غیره
مدارس زنانه	آموزش دروس غیر مذهبی براساس نظام آموزش غرب	دولت	عموم مردم جامعه	۱- البرز ۲- ایرانشهر یزد ۳- شهید بهشتی رشت	کلاس آزمایشگاه کتابخانه کارگاه دفتر اتاق مدیر و غیره.	برونگرا ساختار پلان خطی فضاها شکل گرفته پیرامون راهروهای میانی	آجر گچ کاشی سیمان بتن فلز	بیشتر سازه‌های ستنی نظیر سقف تیر پوش در موراد معدود اسکلت بتنی	آجرکاری گچکاری ستوری قوس رومی تزیینات قاشقی و گاهی مقرنس و کاربندی

از آنجا که پس از اسلام و در طی دوره‌های سلجوقی، صفوی، قاجار و غیره عمده ترین الگوی شناخته شده به‌عنوان مدرسه - مسجد مدرسه‌ها بودند که با پلان درون‌گرا و حجره‌ها و پستوهای پیرامون آن شکل می‌گرفتند، و این شیوه‌ی ساخت حتی در دوره قاجار و پهلوی نیز ادامه یافت؛ بنابراین می‌توان آنها را به‌عنوان ساختمان بنیادین مدارس و شکل ستی آن در ایران پذیرفت و به‌عنوان مبنای مقایسه برای درک تغییرات هویتی مدارس پس از آن قرار داد. از این‌رو میزان مشابهت مدارس در هر دو دوره‌ی قاجار و پهلوی با مسجد مدرسه‌ها در قالب جدولی به تصویر کشیده خواهد شد.

همان‌طور که پیشتر گفته شد چهار نوع کلی مدارس در دوره‌ی قاجار شکل گرفتند که هر کدام با هدف خاصی بنا نهاده شد و قشر خاصی را مخاطب قرار داد. تغییر محتوای آموزش در هر کدام شرایط ویژه‌ای را می‌طلبید که باعث تغییراتی در فضاها و کالبد مدارس گشت. و لیکن مقطعی بودن ساخت این مدارس و یا مخاطب قرار ندادن عموم جامعه به‌عنوان بهره‌برداران آن و نیز کارشکنی‌هایی که سد راه گسترش مدارس نوین (در این دوره که با کوشش میرزا حسن خان رشیدی بنا شده بودند) شد، باعث عدم تحول در نظام آموزشی به معنای واقعی آن شد. مدارس ساخته شده در این دوران نیز

اندک شمار و مقطعی بودند و از این رو تغییرات جدی در کالبد مدارس اتفاق نیفتاد و هویت آنان به گونه‌ای چشم‌گیر دستخوش تغییرات نشد. تغییرات آنها اغلب ظاهری و محدود به تزئینات شده که این خود ناشی از تغییرات سبک معماری و تأثیرپذیری آن از معماری غرب بوده است و نه تحول آموزشی.

میزان بهره‌گیری مدارس نوین دوره پهلوی از عناصر هویت مدارس ایرانی

برای درک تغییرات هویتی معماری مدارس به طور خاص به مقایسه‌ی کالبدی مدارس سنتی و نوین در دوره‌ی پهلوی خواهیم پرداخت؛ چرا که در این دوران تحول نظام آموزشی رخ داد و ساخت مدارس به شکل گسترده و چشم‌گیری گسترش یافت. از این رو علاوه بر مدارس معرفی شده در متن مقاله مدارس بسیار دیگری نیز مورد بررسی قرار گرفته‌اند که نتیجه‌ی این قیاس در قالب جدول شماره ۴ آمده است.

جدول شماره ۴: میزان بهره‌گیری مدارس نوین دوره پهلوی از شاخص‌های هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی مدارس (مسجد مدرسه) (منبع: نگارنده)

میزان بهره‌گیری مدارس نوین دوره پهلوی از شاخص‌های هویت‌ساز مسجد مدرسه				شاخص‌های هویت‌ساز در معماری	
زیاد	متوسط	کم	عدم بهره‌گیری		
		■			
			■	شاخص‌های الگویی	
		■		درون‌گرایی	
		■		محرمیت	
		■		سلسله مراتب	
		■		مرکزگرایی	
	■			ایجاد سکون، آرامش	
	■			تعریف و ترکیب فضایی	
	■			اقلیم	
	■			هندسه	
	■			وحدت در عین کثرت	
	■			ارزش‌گذاری و عرصه‌بندی فضاهاى مختلف	

		■		زیبایی		
			■	مقیاس انسانی		
			■	پرهیز از اسراف، خودنمایی و رعایت اعتدال		
		■		نوآوری		

نتیجه‌گیری

در دوران قاجار شاهد شکل‌گیری چهار دسته کلی از مدارس هستیم، مسجد مدرسه‌ها که با سابقه‌ی طولانی ساخت در ایران به کار خود ادامه دادند، مدارس ساخت غربی‌ها، مدارس دولتی و در نهایت مدارس نوین که همه‌ی آنها جز مواردی اندک ساخته نشده و فراگیر نشدند. تمامی این موارد گواه عدم تحول نظام آموزشی به معنای واقعی خود در این دوره است که نتیجه‌ی آن عدم تغییر ساختاری در بنیان مدارس بوده است. لذا عمده‌ی تغییرات معماری مدارس اغلب ظاهری و محدود به تزئینات شده که این خود ناشی از تغییرات سبک معماری و تأثیرپذیری آن از معماری غرب بوده است.

اما در دوران پهلوی اول مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شکل‌گیری مدارس را می‌توان افزایش جمعیت، گرایش بسیار رضاشاه پهلوی به مدرنیزاسیون و پیشرفت کشور، قانون اجباری بودن آموزش همگانی و نیز تغییر محتوای آموزش (از امور دینی به دروس غیرمذهبی) دانست. سرعتی که در ساخت و ساز مدارس پیش گرفته شده بود، فرصت کافی برای اندیشیدن و خلق طرحی که هم ایرانی باشد و هم پاسخگوی نیاز باشد را به دست نمی‌داد؛ از طرفی تأثیرپذیری معماری ایران از معماری غرب باعث تغییراتی بنیادین در پلان مدارس گشت که با قبل خود متفاوت بود. در این میان به این جهت که نظام آموزش غربی به‌عنوان مبنای تدریس برگزیده شد، الگوی به کار رفته در ساخت مدارس نیز از غرب اتخاذ شد، لذا اگرچه که معماران سعی بر استفاده از ظواهر معماری ایرانی مانند مصالحی چون آجر و استفاده از قوس و کاشی‌کاری و غیره کردند، اما عناصر فضایی و ساختار پلان در مقایسه با مدارس اصیل ایرانی به کلی در هم شکست و بدین ترتیب می‌توان اذعان داشت که شاخص‌های هویت‌ساز معماری ایرانی اسلامی که سال‌ها در مدارس سنتی به کار گرفته شده بود به دلیل تحول اساسی در نظام آموزش و بهره‌گیری از الگوی غربی در ساخت مدارس نوین به کار گرفته نشد.

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۸۵)؛ *مدرنیته و اندیشه انتقادی*، تهران: نشر مرکز
- اعتصام، ایرج؛ میرمیران، هادی (۱۳۸۸)؛ *۷۵ سال تجربه‌ی بناهای عمومی*، تهران: شرکت طرح و نشر پیام سیما.
- اکبری، بهمن (۱۳۸۷)؛ «بحران هویت و هویت دینی»، *فصلنامه بیک نور*، دوره ۶، ش ۴، صص ۲۳۱-۲۱۹.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۹۱)؛ *معماری معاصر ایران*، نشر هنر معماری قرن، چ ۵، زمستان.
- بدری، نگار؛ غزنوی، مهشید (۱۳۸۹)؛ «مسجد مدرسه معیرالممالک»، *معمار*، ۱۳۸۹، ش ۶۵، بهمن و اسفند.
- بمانیان و دیگران (۱۳۸۹)؛ «بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، س ۸، ش ۳۰، صص ۷۰-۳۷.
- پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۷۵)؛ «هویت و این همانی با فضا» *فصلنامه صفا*، دوره ۶، ش ۲۱ و ۲۲.
- سلطانزاده، حسین (۱۳۶۴)؛ *تاریخ مدارس ایران: از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون*، تهران: نشر آگاه.
- سلطانیان، ابوطالب (۱۳۸۹)؛ «کارکرد نهادهای آموزشی فرانسه در ایران از اوایل دوره قاجار تا جنگ جهانی اول» *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، س ۴۳، ش ۱، پاییز و زمستان، صص ۸۰-۵۷.
- سمیع‌آذر، علیرضا (۱۳۷۶)؛ *تاریخ تحولات مدارس ایران*، سازمان نوسازی، توسعه و تجهیز مدارس کشور، تهران.
- صارمی، علی‌اکبر؛ رادمرد، تقی (۱۳۷۵)؛ *ارزش‌های پایدار در معماری ایران*، ترجمه‌ی حسین حسن‌پور، تهران: قطره.
- قاسمی، پویا (۱۳۷۷)؛ *اقبال مدارس جدید در دوره قاجاریه: بانیان و پیشروان*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قبادیان، وحید (۱۳۸۳)؛ *معماری در دارالخلافه ناصری، سنت و تجدد در معماری معاصر تهران*، چ ۱، تهران: پشتوتن.
- کیانی، مصطفی (۱۳۸۳)؛ *معماری دوره پهلوی اول*، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- مظفرمقام، احمد (۱۳۸۸)؛ «اسنادی از مکاتبات میرزا حسن رشدیه مؤسس مدارس نوین به مجلس شورای ملی»، *پیام بهارستان*، س ۱، ش ۳، بهار، صص ۵۲۶-۵۰۳.
- موسوی، مظهره (۱۳۹۱)؛ «پرداختی به مسجد مدرسه آقابزرگ کاشان»، *معماری و ساختمان*، ش ۳۰، بهار.
- همراز، ویدا (۱۳۷۶)؛ «نهادهای فرهنگی در حکومت رضاشاه»، *مجله تاریخ معاصر ایران*، س ۱، ش ۱، صص ۶۳-۵۰.
- یغمائی، اقبال (۱۳۷۶)؛ *مدرسه دارالفنون*، تهران: انتشارات سروا.
- www.guilanian.ir
- www.dres.ir
- <http://anthropology.ir/node/3134>
- <http://forums.memarfa.com/thread1211.html>
- www.stlouis.ir
- <http://iichs.ir/p/Default.aspx>
- drmkhm.blogfa.com/post-184.aspxwww

